

MACHT, BEZIT EN RUIMTE

MACHT, BEZIT EN RUIMTE

Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen

*aanboden aan Hans Mol
bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de Friese landen
in de Middeleeuwen aan de Universiteit Leiden*

Redactie: HILDO VAN ENGEN, HAN NIJDAM en KAJ VAN VLIET
Beeldredactie: MARTHA KIST

Hilversum
Verloren
2021

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van:
Fryske Akademy Fonds, H.P.H. Jansen Fonds, Ottema-Kingma Stichting,
Professor Van Winterfonds en Ridderlijke Deutsche Orde Balije van Utrecht.

FA-nr. 1123

OKS
Ottema-Kingma Stichting

Stichting Professor van Winter Fonds

Afbeeldingen op het omslag

Uniastate in Beers. Foto: Frans de Vries, ToonBeeld. HisGIS vogelvluchtkaart van het gebied ten noordoosten van Bolsward met kloosterbezit. Kaart: J.J. Feikens, Fryske Akademy.

Afbeelding p. 2: Hans Mol onder de glazen overkapping van de Broerekerk in Bolsward, 2020. Foto: Simon Bleeker.

ISBN 978 90 8704 875 4

© 2021

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp & opmaak
Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

Druk
Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

WOORD VOORAF

In het najaar van 2019 nam Kaj van Vliet het initiatief om het aanstaande emeritaat van Hans Mol luister bij te zetten met een boekpublicatie. Het kostte hem weinig moeite om ook de twee andere redacteuren te overtuigen van het bestaansrecht van een feestelijke bundel ter ere van hun gewaardeerde collega. Begin 2020 werd aan zo'n vijftig vakgenoten die nauw met Hans Mol hebben samengewerkt én zijn onderzoeksinteresses delen, gevraagd om een bijdrage over een van de vele thema's waarover hij heeft gepubliceerd. Het is tekenend voor de waardering voor het werk en de persoon van Hans dat vrijwel iedereen per omgaande positief op ons verzoek reageerde. Ook Uitgeverij Verloren wilde graag aan het project meewerken en aan het eind van het jaar was de omvangrijke kopij voor dit boek gereed. De almaar voortdurende coronapandemie was er debet aan dat deze bundel pas in de zomer van 2021 ten doop kon worden gehouden.

Onmisbaar bij de totstandkoming van deze bundel was de inzet van Martha Kist, die met veel toewijding en doorzettingsvermogen de beeldredactie voor haar rekening nam. Peter van der Meer hielp ons met de samenstelling van een bibliografie van Hans Mol, die als bijlage in dit boek is opgenomen, en Johan Feikens met het maken van diverse kaarten. Omwille van de uniformiteit in deze bundel werden twee in het Duits aangeleverde bijdragen door ondergetekenden in het Nederlands vertaald.

Naast de auteurs en de bovengenoemde personen zijn we dank verschuldigd aan enkele subsidiegevers, die royale financiële bijdragen leverden om deze uitgave mogelijk te maken. Zonder de steun van het Fryske Akademyfonds, het H.P.H. Jansenfonds, de Ottema-Kingma Stichting, het Professor Van Winterfonds en de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht was deze uitgave er niet gekomen. Onze dank geldt ten slotte ook Patricia Harsevoort van Uitgeverij Verloren, die ervoor heeft gezorgd dat dit boek zo fraai is uitgegeven.

Heusden/Leeuwarden/Utrecht, voorjaar 2021

HILDO VAN ENGEN
HAN NIJDAM
KAJ VAN VLIET

INHOUD

Hans Mol: de rijke oogst van een veelzijdig onderzoeker <i>Han Nijdam, Hildo van Engen en Kaj van Vliet</i>	11
--	----

MACHT EN BESTUUR

Rinsumageest en de Brunonen <i>Paul Noomen</i>	21
Walcheren en de <i>Vita sancti Willibrordi</i> van Thiofried van Echternach <i>Peter Henderikx</i>	35
Bisschoppen schaduwen. Een verkenning van het landsheerlijk itinerarium in het Sticht Utrecht, circa 1150-1528 <i>Jeroen F. Benders</i>	49
Roemloos ten onder in de Slag bij Ane. De herkomst van de ridders uit het leger van bisschop Otto van Lippe <i>Kaj van Vliet</i>	81
Middeleeuwse broekland- en veenontginningen langs Sethe en Reest. Maatschappelijke achtergronden en ruimtelijke uitleg <i>Bart Wever en Theo Spek</i>	111
Water, land en dijken. Het ontstaan van middeleeuws Noord-Beveland <i>Arie van Steensel en Bas Chamuleau</i>	127
‘Heren cledere’. Mobilisatie van politieke cliques en hun aanhang in laatmiddeleeuws Utrecht <i>Justine Smithuis</i>	139
Luid weerklinkt het klokgelui in de stad van vrede en recht. Op het spoor van een ‘deugdzame openbare ruimte’ in de noordelijke Nederlanden <i>David P.H. Napolitano</i>	151
Wraak en wrok in Holland. Een Haagse moord opnieuw bekeken <i>Peter Hoppenbrouwers</i>	161

Heraut van een Friese koningskroon Hanno Brand	173
De kind-metafoor in Johan Huizinga's <i>Herfsttij der Middeleeuwen</i> en <i>Homo Ludens</i> Nico Lettinck	185
Rekenschap en 'informatie'. De verspreiding van stadsrekeningen in Holland anno 1514 Robert Stein	195
Een fooi voor Grote Pier. Gelres landrentmeester Henrick de Groiff, erfvoogd van Erckelens' missie in Friesland in 1518 Oebele Vries	207
Friesland en de ordonnantie op de zeevaart van 1563 Louis Sicking	219
De levensbeschrijving van Viglius van Aytta volgens het Leeuwarder handschrift. Editie en vertaling Peter van der Meer en Liuwe H. Westra	231
De benoeming van de Haarlemse rector circa 1550 als uiting van een veranderend stedelijk onderwijslandschap Paul Trio	263
De lange schaduw van Focke Ukena. De Harderwykenburg en Haneburg te Leer in het licht van de Oost-Friese adel rond 1600 Redmer Alma	277
De 'Gallerie ostfriesischer Burgen' van Fridrich Arends (1824) Paul Weßels	293

KERK EN MEMORIE

Watergangen en parochiegrenzen in Noord-Oostergo, circa 950-1150 Gilles de Langen en Dennis Worst	311
Het Westerlauwers Seendrecht: een filologische analyse Han Nijdam	325
Mediteren over de oudste Mariëngaarder geschriften, 1163-1259 Herman Lambooi	343
Twee privileges voor de tertiarissen van Aalsum en Oegeklooster Koen Goudriaan	357
Van open armen tot gouden handdruk. Fraterhuis en stadsbestuur in Delft Gerrit Verhoeven	369

De hervorming van de kruisbroeders en de Moderne Devotie <i>Tom Gaens</i>	401
Vrouwen met pen en penseel: boekproductie in Groninger kloosters <i>Remi van Schaik</i>	411
Memoria rond Montfoort. Het testament van ridder Roelof de Rover van Montfoort <i>Rolf de Weijert</i>	429
‘De intensiteit van het religieus gevoel’. De legaten van de Leidse proost Nicolaas van Lavennis in perspectief <i>Bram van den Hoven van Genderen</i>	443
Memento muri. Stervensvermaningen als teken aan de wand <i>Dick de Boer</i>	455
Een rekenoefening in drie akten. Bevolking, priesters en hun herkomst in het bisdom Utrecht (begin zestiende eeuw) <i>Rombert Stapel</i>	471

GEESTELIJKE RIDDERORDEN EN KRUISTOCHTEN

Friezen op kruistocht tegen de katharen in Occitanië <i>Jaap van Moolenbroek</i>	489
Een tempel aan de Nieuwe Markt <i>Hildo van Engen</i>	499
De intriges van broeder Sweder Cobbing van de Duitse Orde <i>Jerem van Duijl</i>	529
De rekrutering van Duitstalige ridderbroeders in de Duitse Orde, vooral in Pruisen en de Duitse balijen <i>Klaus Militzer</i>	541
De nadagen van de Duitse Orde in Pruisen, 1410-1525 <i>Wim Blockmans</i>	547
‘Hoog edel geboren heren en onderdanige, gehoorzame dienaren’. De correspondentie tussen de landcommandeurs van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht en hun personeel, 1753-1845 <i>Renger E. de Bruin</i>	561

HisGIS

HisGIS. Op weg naar een Historische Basiskaart van Nederland <i>Johan Feikens</i>	573
Vierhonderd jaar grondbezit en kadastrale registratie in Oostveen en Herbertscop <i>Johanna Maria van Winter en Ad van Ooststroom</i>	587
Op zoek naar 'Borgweer'. Een verdwenen steenhuis in het Groningse Klein Maarslag? <i>Richard Paping</i>	599
De pioniersjaren van de medisch-topografische kaart. Het ijverige onderzoek van de Leidse Vereeniging tot verbetering van de Volksgezondheid (1867-1874) <i>Roos van Oosten</i>	611
Bibliografie Hans Mol	623
Personalía auteurs	635

HANS MOL: DE RIJKE OOGST VAN EEN VEELZIJDIG ONDERZOEKER

HAN NIJDAM, HILDO VAN ENGEN EN KAJ VAN VLIET

Wie Hans Mol bezoekt in zijn werkkamer op de Fryske Akademy, treft daar een batterij rijk gevulde Lundia boekenkasten. Maar in een hoek leunen ook een wandelstok en wat oud boerengereedschap.¹ Deze erfstukken worden gekoesterd, ook al zijn sommige stelen door houtworm aangetast en is het ijzer roestig. Ze raken namelijk aan de wortels van Hans: Johannes Adriaan Mol werd in 1954 in Kapelle op Zuid-Beveland geboren. De wandelstok behoorde toe aan de landbouwer Adriaan Vaar, een negentiende-eeuws familielid aan wie Hans al in 1986 een artikel wijdde.² Op deze manier stevig geworteld in een protestantse Zeeuwse boerenfamilie was het voor Hans geen grote stap om in zijn latere loopbaan middeleeuwse Friese eigenfde boeren te bestuderen.

Hans studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam, waar hij zich specialiseerde in middeleeuwse geschiedenis en historische geografie. Hij studeerde er in 1979 af op een scriptie met de titel 'Grootgrondbezit van Friese kloosters in de middeleeuwen'. Met deze scriptie won hij de Huizingaprijs, die tussen 1977 en 1987 werd uitgereikt aan veelbelovende studenten geschiedenis aan Nederlandse universiteiten.

Hoogleraar Adriaan Bredero, kenner van Bernardus van Clairvaux en expert op het gebied van de cisterciënzer orde, wist vervolgens succesvol een aanvraag bij NWO in te dienen, waardoor Hans tussen 1981 en 1983 onderzoek kon doen naar de Friese kloosters. Docent Jaap van Moolenbroek huisvestte, naar eigen zeggen, op zijn werkkamer in de loop der jaren een reeks passanten. Een daarvan was Hans, met wie hij intensieve gesprekken over de kloosterwereld voerde. Als copromotor adviseerde Jaap van Moolenbroek hem uiteindelijk om zijn dissertatie toe te spitsen op de huizen van de Duitse orde in Friesland.

MACHT, BEZIT EN RUIMTE

In 1985 diende zich een baan aan in Leeuwarden. De Fryske Akademy had compensatie gekregen voor het niet doorgaan van plannen van de provincie Friesland om een universiteit binnen de provinciegrenzen op te richten.³ Door deze compensatiegelden kon de Fryske Akademy in korte

¹ Wij danken Johan Frieswijk, Nico Lettinck, Jaap van Moolenbroek, Paul Noomen, Gerrit Verhoeven en Coob Zeeman voor hun informatie over de loopbaan van Hans.

² Mol, 'Een doorsnee-bedrijf' (1986). De volledige titels van de publicaties van Hans Mol zijn te vinden in de bibliografie achter in deze bundel.

³ Napoleon had in 1811 de Universiteit van Franeker oftewel Academie van Friesland opgeheven en dit is altijd een diepe wond gebleven in het Friese bewustzijn. De in 1938 opgerichte Fryske Akademy was een uiting van de ambitie om weer een wetenschappelijk

tijd zeven nieuwe onderzoekers benoemen, wat een substantiële uitbreiding van de formatie betekende. Hans werd aangesteld voor onderzoek op het gebied van de middeleeuwen en de naamkunde, een discipline die traditioneel tot de aandachtsgebieden van de Fryske Akademy behoorde.

Hans vond snel zijn weg in zijn nieuwe werkomgeving. Al in 1986 werd hij lid van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur (opgericht in 1827) en in datzelfde jaar trad hij toe tot de redactie van *De Vrije Fries*, het jaarboek van het Fries Genootschap dat al sinds 1839 verscheen en sedert 1955 in samenwerking met de Fryske Akademy werd uitgegeven. Tien jaar lang was Hans redactiesecretaris, en van 1992 tot 1997 was hij tevens bestuurslid van het Fries Genootschap.

Gedurende deze periode heeft Hans aan de wieg gestaan van het tijdschrift *Fryslân. Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur*, als populariserend tijdschrift naast het wetenschappelijk georiënteerde jaarboek *De Vrije Fries*. Het eerste nummer verscheen in september 1995 en werd voorzien van een voorwoord door de toenmalige voorzitter van het Fries Genootschap, Bernhard van Haersma Buma, die aangaf dat het genootschap met dit medium een ruimer publiek hoopte te bereiken en dat het daarom ook verkrijgbaar was in de boekhandels. Anno 2020 floereert het blad nog steeds: het verschijnt zes keer per jaar en in *full colour*.

Ondertussen kwam het promotieonderzoek dat Hans had meegenomen naar de Fryske Akademy, in 1991 tot zijn voltooiing. Hij promoveerde, opnieuw aan de Vrije Universiteit, *cum laude* op het proefschrift *De Friese huizen van de Duitse orde*.⁴ Hierin kwamen twee onderzoeksvelden van Hans samen, namelijk zijn onderzoek naar kloosters en hun bezit, en dat naar de Duitse orde.

In deze jaren werkte Hans intensief samen met Paul Noomen, met wie hij in 1992 een visie opstelde voor het bestuderen van middeleeuws Friesland vanuit een brede, Braudeliaanse aanpak. De twee hadden elkaar al in de jaren tachtig ontmoet en waren al snel tot de conclusie gekomen dat hun onderzoek veel overeenkomsten vertoonde, met bezitsreconstructie als grote gemeenschappelijke deler. Paul had tot 1990 een aanstelling aan de Rijksuniversiteit Groningen, waar hij onderzoek deed naar adel en boeren in de Friese landen. In de jaren daarna raakte hij middels verschillende projecten verbonden aan de Fryske Akademy. Als vertrekpunt voor hun visie namen de beide mannen de Franse historicus en vooraanstaand lid van de beroemde *Annales*-school Fernand Braudel (1902-1985), wat voor die tijd opmerkelijk mag worden genoemd. Waar Braudels benadering vanuit het perspectief van de *longue durée* tot de jaren zeventig grote opgang had gemaakt, was die daarna snel uit de mode geraakt.⁵ Tegen de steeds sterker wordende stroom van mentaliteitsgeschiedenis en andere modieuze benaderingen in zijn Hans en Paul deze aanpak echter steeds trouw gebleven. In de decennia die volgden hebben zij er een imposant corpus aan publicaties op gebouwd.

Het gaat hier om de benadering die Hans door de jaren heen telkens het kernachtige label ‘Macht, Bezit en Ruimte’ heeft opgeplakt. Onderling noemden Hans en Paul hun model ‘het Lundiakastje’ (zie afbeelding 1). Dat model onderscheidt vier objecten en thema’s die als de standers van het meubel beschouwd kunnen worden: adel, kloosters, parochiewezen en

centrum in de provincie te creëren. De provincie is daarna blijven streven naar een universitaire vestiging binnen de provinciegrenzen.

⁴ Mol, *De Friese huizen* (1991).

⁵ J. Guldi en D. Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge 2014).

centrale plaatsen zoals steden, markt- en rechtsplaatsen. De planken van het kastje worden gevormd door vier perspectieven of gezichtspunten, achtereenvolgens dat van de geografie, de instituties, de religie en de politiek. Daarnaast wordt uitgegaan van vier methodes:

1. Retrospectieve bezitsreconstructie;
2. Verzamelen en retrogressief analyseren van rechtsoudheden;
3. Systematisch scheiden van waarheid en fictie in legendes (vooral in verhalende bronnen en genealogieën);
4. Prosopografie (hoofdelingen, seculiere en reguliere geestelijken).⁶

Het achterliggende doel van deze aanpak was om te komen tot een Braudeliaanse *histoire totale* van middeleeuws Friesland.

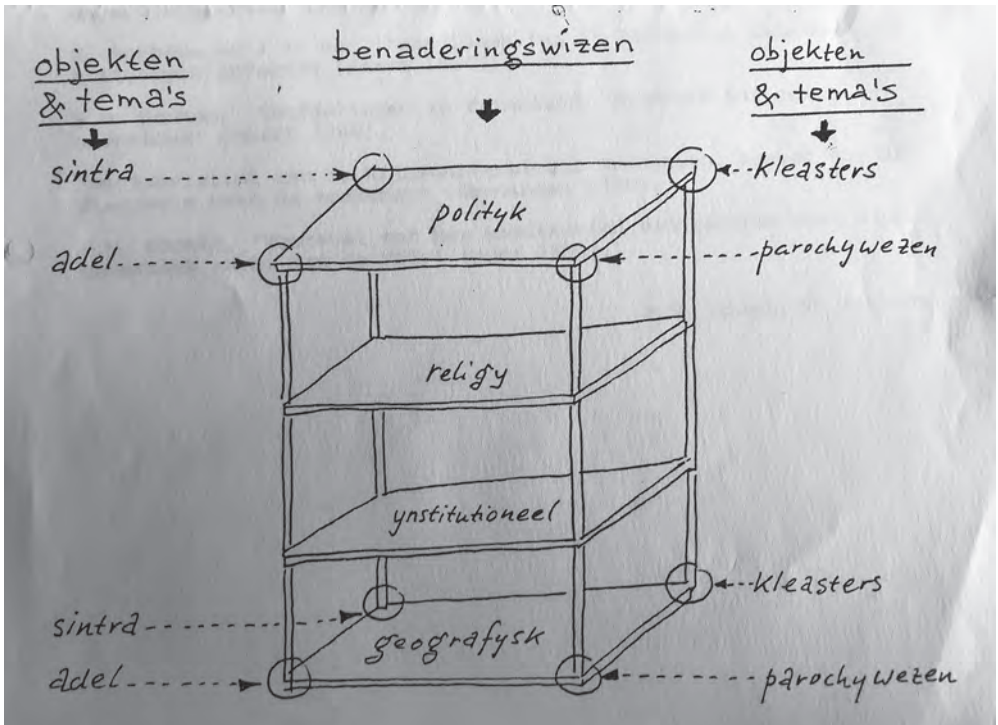
ONDERLAAG IN MEERDERE OPZICHTEN: PREKADAESTRALE ATLAS EN HISGIS

De samenwerking tussen Paul Noomen en Hans Mol en hun gemeenschappelijke interesse in bezitsreconstructie hadden al voor de formulering van het Lundiakastje geleid tot het langlopende project 'Prekadaestrale en kadaestrale atlas van Friesland'. Tussen 1988 en 2003 bezorgden zij zeventien delen van deze atlas, waarbij zij voor het kadaestrale gedeelte de samenwerking zochten met de eveneens aan de Fryske Akademy verbonden historisch geograaf Jacob van der Vaart. Wat uiteindelijk 31 delen hadden moeten worden (Friesland was verdeeld in 31 grietenijen), werd in de loop van de jaren 2000 opgenomen in en uiteindelijk vervangen door een digitale publicatie: HisGIS (Historisch Geografisch Informatie Systeem).

De prekadaestrale atlas Friesland was mogelijk dankzij een groot voordeel van Friesland ten opzichte van de andere provincies, namelijk de beschikbaarheid van een doorlopende reeks historische bronnen met betrekking tot de belastingen vanaf 1640, de stem- en florenkohieren. En uit de zestiende eeuw is bovendien een register van de aanbreng uit 1511 overgeleverd. Deze reeksen maakten het mogelijk aan te sluiten op het kadaster van 1832, tot op perceel-niveau. Dit alles maakte het mogelijk om tot de bezitsreconstructies te komen die het middeleeuwse klooster- en adelsbezit in beeld brachten, met de daarbij behorende machtsstructuren.

Met de digitalisering ontstond HisGIS. Dit Historisch Geografisch Informatie Systeem begon in 2005 als een digitale versie van de (pre)kadaestrale atlas van Friesland. Er werd onder andere samenwerking gezocht met onder andere Tresoar in Leeuwarden, kaarten werden gedigitaliseerd en lagen met data werden aangebracht. Met de expertise die hiermee was opge-

6 Sommige van deze methodes, zoals het analyseren van rechtsoudheden en het scheiden van waarheid en fictie in legendes, zijn meer intensief door Paul Noomen beoefend. Daarom hier een greep uit diens belangrijkste artikelen: P.N. Noomen, 'St. Magnus van Hollum en Celdui van Esens. Bijdrage tot de chronologie van de Magnustraditie', *De Vrije Fries* 69 (1989), 7-32; idem, 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit', *It Beaken* (1994), 146-187; idem, 'Consolidatie van familiebezit en status in laat-middeleeuws Friesland', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1995), 73-174; idem, 'De familie Cammingha in de middeleeuwen: haar relatie met de stad Leeuwarden en haar positie in Oostergo', *Leeuwarder Historische Reeks* 6 (Leeuwarden 1997), 10-98; idem, 'De Friese vetemaatschappij: sociale structuur en machtsbases', in: *Fryslân, staat en macht 1450-1650 Hilversum* 1999), 43-64; idem, 'Hachens en Wachens. Feit en fiksje yn midsieusk Fryslân', in: R.H. Bremmer jr. e.a. (red.), *Speculum Frisicum. Stúdzjes oanbean oan Ph.H. Breuker* (Leeuwarden/Leiden 2001), 3-22; idem, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009); idem, 'Eigenerfd of edel? Naar aanleiding van de afkomst van de Aytta's', *It Beaken* 74 (2012), 257-301; idem, artikelenreeks 'De genealogie van de Friese adel volgens Upcke van Burmania', *Genealogysk Jierboek* (1994-2000).

1 Het 'Lundiakastje' als basis voor het onderzoek naar 'Macht, Ruimte en Bezit' van Hans Mol en Paul Noomen, uit het onderzoeksplan voor middeleeuwse geschiedenis van Friesland aan de Fryske Akademy, gedateerd 18 november 1992.

bouwd, zette het HisGIS-team in 2007 de eerste stap over de provinciegrens, naar Groningen, de buurprovincie die in de middeleeuwen Fries was geweest.⁷

Vanuit het noorden volgde vanaf 2010 stapsgewijs de verovering van de andere provincies. Op basis van losse projecten verspreid over heel Nederland begon zich gaandeweg een bijna vlakdekkend 'HisGIS Nederland' af te tekenen. Het rondkrijgen van de financiering was telkens een puzzel: in elke provincie moesten samenwerkingspartners gevonden worden, overal bleek het speelveld weer net anders. Langzaam maar zeker nam HisGIS een landelijk karakter aan en is er verregaande samenwerking ontstaan met het Humanities Cluster van de KNAW, dat de waarde van het systeem als landelijke infrastructuur voor historisch onderzoek heeft onderkend en borg wil staan voor het beheer, ook op de lange termijn. De doelstelling om heel Nederland in HisGIS te ontsluiten, lijkt binnenkort te worden gerealiseerd.

HisGIS is niet alleen een instrument, maar ook een nieuwe manier om onderzoek te doen, of beter gezegd: het opent veel deuren naar nieuw onderzoek, van de vroege middeleeuwen tot de negentiende eeuw.⁸ Het historisch onderzoek heeft al vele turns gekend in de afgelopen de-

7 Zie ook de bijdrage van Johan Feikens in deze bundel over de ontwikkeling van HisGIS.

8 Zie voor dat laatste de bijdrage van Roos van Oosten in deze bundel.